

УДК 347.73

І. В. Гусейнов*аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

ЩОДО ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ НОРМ

У соціальному світі для всіх цілісних систем є характерною внутрішня і зовнішня упорядкованість, без якої неможливе їх стабільне існування. Необхідними умовами розвитку і функціонування людського суспільства є стабільність і упорядкованість суспільних відносин. Останні є результатом нормативного впливу на поведінку людей, що зводиться до створення і реалізації спеціальних правил поведінки в людському суспільстві, а саме соціальних норм.

Проблема реалізації правових норм була предметом дослідження в роботах різних вчених: В.К. Бабаєва, Г.В. Россіхіної, Л.С. Явича. Водночас питання механізму реалізації саме фінансово-правових норм на сьогодні знаходиться поза увагою вчених.

Саме тому метою статті є надання загальної характеристики механізму реалізації фінансово-правових норм.

На сучасному етапі нормативне регулювання суспільних відносин здійснюється досить великим набором соціальних норм, які можуть бути об'єднані в окремі групи. Виходячи із цієї логіки, групуються моральні, корпоративні, релігійні, правові норми, а також норми, які складають зміст традицій і звичаїв. Кожна з груп соціальних норм має свій предмет регулювання, який визначається його специфікою.

Загальновідомо, що важливішу роль у системі соціальних регуляторів грає право як система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, виконання яких забезпечується примусовою силою держави. Вплив на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою правових норм і інших юридичних засобів, визначається в загальній теорії права терміном «правове регулювання».

В юридичній літературі традиційним є визначення, згідно з яким правове регулювання трактується в якості процесу цілеспрямованого, нормативно-організаційного впорядкування суспільних відносин, яке здійснюється за допомогою цілісної системи юридичних засобів (юридичних норм, правових відносин, індивідуальних приписів тощо) [1, с. 348; 2, с. 15]. Має сенс підкреслити, що вказане визначення відображає найбільш істотні, важливіші ознаки даного державно-правового явища; розгорнуте ж розуміння правового регулювання потребує конкретизації і деталізації його окремих елементів.

В.К. Бабаєв справедливо підкреслює, що правове регулювання починається з формування правових можливостей і юридичних обов'язків (у силу державного їх опосередкування і закріплення в нормах законодавства) і завершується їх використанням у ході соціальної практики. Автор виділяє дві стадії правового регулювання: регламентації суспільних відносин і дії юридичних норм. Перша з них передбачає регулювання за допомогою права певних сфер або областей суспільних відносин, яке здійснюється шляхом закріплення в юридичних нормах кола суспільних відносин, які регулюються правом, полягає у визначенні суб'єктів права, їх прав, свобод і обов'язків, встановленні відповідальності за порушення юридичних приписів. Друга стадія складається в реалізації чинних правових норм [3, с. 33]. Необхідно відзначити, що більшість вчених вважають, що правове регулювання складають три основні стадії: формування і дія правових норм (загально-нормативне регулювання); виникнення суб'єктивних прав і обов'язків (правовідносин); реалізація права (реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків) [4, с. 26; 5, с. 107; 6, с. 347].

Питання реалізації правових норм стали активно розроблятися юридичною наукою в 60-ті роки минулого століття. Цей процес продовжувався і в наступний період [7–10]. Така увага до даної проблеми пов'язана з особливим значенням, яке має для суспільства реалізація норм права. Справедливо зауважує вчений Л.С. Явич, що не правові встановлення самі по собі, але їх втілення в діяльності людей, є суспільних відносинах здатне рухати культуру і технічний прогрес, впливати на політичну і соціальну структуру суспільства [11, с. 201].

Загальновідомо, що регулятивна роль права не може здійснитися шляхом видання тільки нормативно-правових актів без зусиль громадян і спеціальних органів, які забезпечують їх здійснення. В науці фінансового права дуже часто спостерігаються дві протилежні тенденції: систематизація прогресивних ідей, поглядів (або теорій) не завжди супроводжується поглибленням змістовних характеристик накопичених знань про фінансову діяльність держави, зміст, форми та її методи, взаємозв'язки суб'єктів і об'єкта даної діяльності, а розширення спектра вивчення

предмету фінансового права досить часто не приводить до підвищення рівня системності знань, які вже існують. У сучасних умовах інтерес дослідників до питання механізму реалізації норм фінансового права можна пояснити декількома факторами. Так, зокрема, в одних працях в якості фундаментального поняття розуміється «механізм фінансово-правового регулювання», а в інших – пропонується більш доцільним говорити саме про «систему фінансово-правового регулювання» [12, с. 78, 16].

Має сенс відзначити, що розгляд будь-якої системи передбачає в якості відправної точки характеристику саме внутрішнього зв'язку елементів, структури або певного механізму їх взаємодії. Загальновідомо, що С.С. Алексєєв в якості механізму правового регулювання розуміє систему правових засобів, які взяті в єдності, та за допомогою якої забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини. На думку автора, механізм правового регулювання забезпечує таке чітко філософське зорієнтоване бачення правових явищ, яке дає можливість провести в загальній теорії права спеціально-юридичний аналіз філософського рівня. Ця категорія виступає в якості базової категорії, яка представляє в найбільш узагальненому, системному вигляді логіку правового впливу на суспільні відносини [4, с. 207]. При цьому ні одна з категорій («механізм» або «система») повністю не виключає одна одну.

Саме тому аналіз процесу реалізації фінансово-правових норм із точки зору конкретного механізму такої реалізації зумовлений акцентами забезпечення взаємної узгодженості, зближення різних точок зору на важливіші питання ролі і місця фінансового права в житті сучасного українського суспільства. Проблема механізму реалізації норм фінансового права пов'язана із загальною тенденцією посилення системної спрямованості фінансово-правових досліджень. Дане поняття має істотну науково-практичну цінність. Це виражається в тому, що поняття механізму в публічній фінансовій діяльності передбачає аналіз не тільки владних вимог фінансово-правових приписів публічної влади, але і послідовно здійснюваних дій і операцій щодо реалізації юридичних можливостей (дозволів) учасників відносин у сфері обігу публічних коштів. Фактично реалізація норм фінансового права є процесом двостороннім і взаємно спрямованим.

Даний процес складається з процедур втілення в життя норм фінансового права, які владно закріплюють у загальній формі найбільш значимі потреби держави, її типові інтереси, а також включає в себе сукупність дій щодо задоволення законних інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері фінансової діяльності держави шляхом адаптації до існуючої системи нормативного правового регу-

лювання та її оптимального використання. Так, справедливо зазначає Е.В. Прудіус, що інститут податків створюється не тільки для примусового вилучення частини доходів і спрямування їх до сфери бюджетного споживання, але й забезпечення відносної рівноваги між приватними, корпоративними і загальнонаціональними інтересами. Податки за своєю сутністю потрібні, щоб забезпечити баланс, оптимальне співвідношення суспільних і приватних інтересів, виконати роль буфера у випадку їх зіткнення [13, с. 128, 129].

На сучасному етапі розвитку науки фінансового права законні інтереси і потреби суб'єктів фінансового права об'єктивно необхідно розглядати в якості першооснови цивілізованої фінансово-правової політики, яка відповідає вимогам нових соціально-культурних, економічних і фінансово-правових відносин в Україні. Ця політика повинна бути націлена на максимальний судовий захист прав і свобод громадян, юридичних осіб від необґрунтованого застосування закону і свавілля фіскальних органів і посадових осіб (створення спеціалізованих податкових судів), а також спрямована на формування апарату влади й управління, яке відповідає сучасним міжнародним і європейським стандартам, забезпеченню законності податкових процедур. Під час включення до правової сфери потреби суб'єктів фінансового права набувають спочатку форму законних інтересів, а саме: дозволено все, що не заборонено; поступово трансформуються в суб'єктивні права на здійснення юридичних дій у сфері публічної фінансової діяльності, що закріплюється в чинному законодавстві. Таким чином, суб'єктивні права фізичних і юридичних осіб у даній сфері державно-владних відносин потребують із часом постійного захисту з боку держави шляхом звернення до юридично зобов'язаної особи з вимогою здійснити активну правомірну дію або утриматися від здійснення дії, що заборонена нормами фінансового права. Саме дефіцит якісного нормативного забезпечення, ефективного захисту таких суб'єктивних прав виявляється саме в умовах соціальної й економічної нестабільності, яка породжується в тому числі протиріччями, постійними змінами фінансового законодавства, невідповідністю практики його застосування вимогам фінансового законодавства.

Так, чинне податкове законодавство України визнає право платника податків на оскарження рішень, дій (бездіяльності) контролюючих органів (посадових осіб), у тому числі індивідуальну податкову консультацію, а також узагальнюючу податкову консультацію, вимагати від контролюючих органів проведення перевірки відомостей і фактів, що можуть свідчити на користь платника податків, повне відшкодування збитків (шкоди), заподіяних незаконними діями (бездіяльністю)

контролюючих органів (їх посадових осіб) тощо. Однак постає декілька питань: яким чином виникає; в якому порядку певні змістовні компоненти кожного із цих прав повинні втілюватися в практичній поведінці, чи можливі нормативні обмеження під час їх здійснення, як саме підлягає захисту відповідне право у випадку порушення або реальної погрози його порушення? Відповісти на ці питання досить складно без звернення до вузлових понять, до числа яких можна віднести і механізм реалізації норм фінансового права.

Поняття «механізм реалізації норм фінансового права» відрізняється підвищеним ступенем наукової значимості у світлі тієї обставини, що сфера дії і межі застосування в праві терміна «механізм» ще недостатньо точно доопрацьовані. Дуже часто дана категорія викладається в посібниках, монографіях і наукових виданнях без змістовного і словесного визначення. Таке положення справ не може задовольнити гострих потреб науки фінансового права в удосконаленні його понятійного апарату. Використання будь-якого поняття або терміна виправдано, за визнанням більшості вчених, тоді, коли за допомогою даного терміна визначають теоретично важливу область об'єктів вивчення або коло практично значимих явищ, аналіз яких характеризується для актуального періоду особливим науково-практичним значенням. Так, наприклад, у податковому правозастосуванні використовуються такі правові інститути, які ще досі не відомі податковому законодавству. В якості прикладу можна привести використання інституту зловживання правом.

Правозастосовник часто звертається до інституту зловживання правом, щоб дати правову оцінку діям платника податків, коли формальне дотримання ним законодавства наносить шкоду іншому суб'єкту або має протиправну ціль ухилення податків. На думку Д.В. Вінницького, існує два типи зловживання у сфері оподаткування: 1) зловживання суб'єктивними правами, які випливають із положень приватного права, яке спрямоване на уклін приписів податкового права; 2) зловживання власно суб'єктивними податковими правами [14, с. 59–64]. Прикладом першого типу зловживання є ситуації, коли платник податків умисно ускладнює господарські зв'язки, укладає нові угоди з метою отримання бюджетного відшкодування, зниження розміру податку на прибуток тощо. Прикладами другого типу зловживання є зловживання суб'єктивними податковими правами, а саме ухилення платника податків від отримання матеріалів податкової перевірки. Можна дуже часто спостерігати зловживання суб'єктивними правами з боку органів державної фіскальної служби. Так, суддя КАС ВСУ В. Юрченко зазначає, що сьогодні податкові органи масово допускають процесуальні порушення.

Наприклад, хто не стикався з проблемою, коли податковий орган в акті перевірки, зазначаючи про нереальність господарської операції, перераховує майже всі первинні документи, які тільки можуть існувати (податкова накладна, видаткова накладна, акти приймання-передавання, товарно-транспортні накладні – майже все). І робить висновки про те, що це нереальна господарська операція [15].

Ст. 45 КАСУ чітко регулює питання неприпустимості зловживання процесуальними правами. Так, учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами. Зловживання процесуальними правами не допускається. До того ж, ст. 249 КАСУ передбачає, що суд, виявивши під час розгляду справи порушення закону, може постановити окрему ухвалу і направити її відповідним суб'єктам владних повноважень для вжиття заходів щодо усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону. Суд може постановити окрему ухвалу у випадку зловживання процесуальними правами, порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків (у тому числі якщо підписана адвокатом чи прокурором позовна заява містить суттєві недоліки) або іншого порушення законодавства адвокатом або прокурором [16].

Сьогодні головна проблема застосування в податковій сфері інституту зловживання правом – його відсутність у Податковому кодексі України, а застосовувати статті цивільного кодексу України неможливо через заборону на застосування норм цивільного права до податкових відносин без спеціальної вказівки закону або статті. Саме тут важливо строго визначити, на думку логіків, обсяг і зміст поняття, даної категорії. На нашу думку, аналогічні вимоги повинні висуватися до поняття «механізм реалізації норм фінансового права».

Фактично термін «механізм» означає багаточисельність елементів, частина яких є основними і забезпечують рух зовнішніх, «додаткових» елементів у рамках певних законів у напрямку стабільного, постійного функціонування системи в цілому, тобто для досягнення тих цілей, заради яких цей механізм створювався. Саме тому можна прийти до висновку, що термін «механізм» щодо предмету фінансового права означає комплекс взаємодіючих і взаємопов'язаних між собою елементів, які дозволяють досягнути ефективного державного впливу на свідомість, поведінку і практичну діяльність фізичних осіб, державних і недержавних організацій із відповідними цілями, а саме: виконати функції мобілізації грошових коштів, які спрямовані на виконання завдань і функцій держави, здійснення розмежування компетенції в області фінансів, розпо-

ділу доходів і видатків між окремими видами бюджетів, порядку їх формування і виконання; реалізовувати план дій на певний бюджетний період часу, наділити суб'єктів фінансового права конкретним обсягом компетенції для вирішення поставлених завдань і виконання покладених на них функцій тощо.

На наш погляд, механізм реалізації норм фінансового права не може зводитися тільки до узагальнюючого поняття про механізм правового регулювання та має самостійний характер. Фактично він являє собою більш спеціалізовану і вузьку підсистему механізму правового регулювання, яка відповідає за практичне здійснення фінансово-правових норм. Фінансово-правові норми пов'язані між собою через державну практику із соціально значимими потребами і законними інтересами суб'єктів публічних фінансів у сфері фінансової діяльності держави. Весь логічний ланцюжок дій, операцій суб'єктів публічних фінансів щодо задоволення законних інтересів у сфері фінансової діяльності засобами переважно норм фінансового права призводить до поняття механізму реалізації нормативних і інституціональних вимог фінансового права в певних процедурно-процесуальних формах. Кожен із таких можливих елементів (нормативних, організаційних, статичних, динамічних, процедурних тощо) може грати головну роль щодо інших елементів. Той чи інший елемент може бути на першому плані, оскільки на даному етапі стає вирішальним елементом конструкції відповідного механізму.

Механізм реалізації норм фінансового права є сукупністю нормативних актів, за допомогою яких втілюється весь процес їх реалізації від замислу законодавця до прийняття, введення в дію і фактичного втілення цілей і завдань правового регулювання, конкретних схем поведінки суб'єктів фінансового права в реальному житті. Можна підкреслити, що «нормативний блок» був і залишається базовою юридичною складовою частиною всього процесу правового регулювання відносин у сфері фінансової діяльності держави, а завдання інших компонентів механізму правового регулювання (навіть якщо вони і включаються до більш вузького механізму реалізації норм фінансового права) – надати необхідний імпульс і напрям дії конкретним фінансово-правовим нормам, забезпечити виконання ними їх спеціально-юридичних функцій регулювання відносин у сфері обігу публічних коштів, узгодження інтересів держави й інших учасників у сфері фінансової діяльності держави. Механізм реалізації норм фінансового права є системою правових засобів, за допомогою яких здійснюється результативний правовий вплив на суспільні відносини, які виникають у проце-

сі здійснення фінансової діяльності держави. Механізм реалізації норм фінансового права є фактично діяльністю відповідних державних органів (суб'єктів владних повноважень), організацій, приватних суб'єктів щодо рішення поставлених перед ними цілей і завдань за допомогою покладених на них повноважень (компетенції), заборон і обов'язків, наданих їм юридичних дозволів. Такий науковий підхід є характерним для тих вчених, які дотримуються соціологічного погляду на право як на явище, що створюється в практичній діяльності органів законодавчої, виконавчої, судової влади всіх рівнів шляхом тлумачення, конкретизації, розвитку закону і судового (правозастосовного) розсуду.

Якщо акумулювати найбільшу кількість поглядів на визначення даного поняття, яке знаходиться ще на стадії наукового пошуку, таким визначенням може бути таке: механізм реалізації норм фінансового права – це система взаємопов'язаних і взаємодіючих нормативно-інституціональних, процедурно-процесуальних і інструментальних елементів, за допомогою яких здійснюється й забезпечується різнопланова діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб із метою вирішення конкретних завдань у сфері обігу публічних коштів за допомогою покладених на них функцій, повноважень, наданих їм прав і обов'язків.

Література

1. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия: опыт комплексного исследования. Москва : Норма-Инфра, 1998. 810 с.
2. Курбатов А.Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности. Москва : ЮрИнфо, 2001. 212 с.
3. Бабаев В.К. Теория современного советского права: Фрагменты лекций и схемы. Нижний Новгород : Изд-во Нижегород. ВШ МВД, 1991. 156 с.
4. Алексеев С.С. Общая теория права : учеб.: в 2-х т. [Т. 2.]. Москва : Юрид. лит., 1982. 380 с.
5. Бобылев А.И. Механизм правового воздействия на общественные отношения. *Государство и право*. 1999. № 5. С. 107–108.
6. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов. Москва : Юрайт – М, 2001. 430 с.
7. Орзих М.Ф. Формы реализации норм социалистического права. *Сов. государство и право*. 1968. № 3. С. 100–103.
8. Лазарев В.В. Особенности реализации правовых предписаний. *Сов. государство и право*. 1972. № 2. С. 21–28.
9. Осипов А.В. Соблюдение норм советского права как форма их реализации : автореф. дисс. к. юр. наук. Саратов : Саратовский юридический институт им. Д.И. Курского, 1980. 23 с.
10. Завадская Л.Н. Механизм реализации права. Москва : Наука, 1992. 288 с.
11. Явич Л.С. Общая теория права. Ленинград : Изд-во ЛГУ им. А.А. Жданова, 1976. 286 с.

12. Россіхіна Г.В. Застосування фінансово-правових норм : монографія. Харків : «Цифрова друкарня № 1», 2013. 400 с.

13. Прудис Е.В. Налоги и налогообложение в системе обеспечения экономической безопасности государства. *Актуальные проблемы российского права*. 2010. № 2А. С. 125–132.

14. Винницький Д.В. Принцип добросовестности и злоупотребления правом в сфере налогообложения. *Право и экономика*. 2003. № 1. С. 59–64.

15. Зловживання правами у податкових правовідносинах: проблеми, реалії, сподівання. URL : <http://advisortax.org/?p=4947>.

16. Кодекс Адміністративного судочинства України. *Відом. Верхов. Ради України*. 2005. № 35-36. Ст. 446.

Анотація

Гусейнов І. В. Щодо питання загальної характеристики механізму реалізації фінансово-правових норм. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню питання загальної характеристики механізму реалізації фінансово-правових норм. Обґрунтовано та досліджено поняття «механізм реалізації норми права». Проаналізовано норми чинного фінансового і податкового законодавства, особливості фінансово-правових норм, механізму фінансово-правового регулювання.

Ключові слова: механізм реалізації, фінансове правовідношення, норма права, фінансово-правова норма.

Аннотация

Гусейнов И. В. К вопросу общей характеристики механизма реализации финансово-правовых норм. – Статья.

Статья посвящена исследованию вопроса общей характеристики механизма реализации финансово-правовых норм. Обосновано и исследовано понятие «механизм реализации нормы права». Проанализированы нормы действующего финансового и налогового законодательства, особенности финансово-правовых норм, механизма финансово-правового регулирования.

Ключевые слова: механизм реализации, финансовое правоотношение, норма права, финансово-правовая норма.

Summary

Guseinov I. V. On the question of the general characteristics of the mechanism for the implementation of financial and legal norms. – Article.

The article is devoted to the study of the question of the general characteristics of the mechanism of the implementation of financial and legal norms. The author concludes that the mechanism of realization of the norms of financial law is a set of normative acts, with the help of which the whole process of their implementation is implemented from the intent of the legislator to the adoption, implementation and actual implementation of the goals and objectives of legal regulation.

Key words: mechanism of realization, financial legal relations, norm of law, financial and legal norm.